

UDK 821.161.2.09

Izvorni naučni rad

Людмила ШИТИК (Черкаси)

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

l_shytyk@ukr.net

СИНКРЕТИЧНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Статтю присвячено дослідженню безсполучникових складних речень як репрезентантів внутрішньорангового синкретизму в українській літературній мові. Переосмислено принципи класифікації безсполучникових речень, обґрунтовано доцільність виокремлення в їхніх межах конструкцій, маркованих внутрішньоранговим спільнокатегорійним синкретизмом. З'ясовано, що у сфері безсполучникових речень явища синкретизму демонструють глибший, ніж в інших системах, синкретизм, представлений дифузністю значення та маркований ситуативною нерозчленованістю. Доведено тезу про наявність у безсполучникових реченнях дифузного синкретизму, де в зародку перебуває і сурядність, і підрядність. Означення „дифузний“ демонструє одну із семантичних граней поняття „синкретизм“: злитість, нерозчленованість, що характерні для початкового етапу розвитку явища. Наявність у безсполучникових реченнях семантико-синтаксичних відношень, спільних зі складносурядними і складнопідрядними одиницями (причиново-наслідкових, умовно-наслідкових та ін.), підтверджено трансформаціями в складносурядне і в складнопідрядне речення.

Констатовано широку значеннєву палітру безсполучникових конструкцій, їхню семантичну місткість і наявність у них синкретизму змісту. Доведено, що спільнокатегорійний синкретизм у сфері безсполучникового речення можливий завдяки ускладненню пояснювальної, різних видів обставинної, протиставної та єднальної семантики супровідними значеннями. Умотивовано диференціювання синкретичних безсполучникових речень на типи, підтипи й різновиди, описано їхню специфіку. Визначено чинники, що зумовлюють синкретизм аналізованих конструкцій. Акцентовано на

пунктуації як маркері дифузності семантики безсполучникових речень.

Ключові слова: *синкретизм, внутрішньоранговий спільнокатегорійний синкретизм, дифузність значення, ситуативна нерозчленованість, синкретичні безсполучникові речення*

У системі складного речення безсполучникові конструкції посідають особливе місце, адже вони є первісним типом складних одиниць, „своєрідність яких полягає в тому, що предикативні частини в них поєднані без сполучників“ (Тележкіна 2015: 8). На відміну від складносурядних і складнопідрядних речень, безсполучникові конструкції передають ширше коло недиференційованих значень¹, їхня семантика багатша, ніж у сполучникових, а граматичні засоби її вираження та ступінь диференціації також інші. Різноманітні семантико-синтаксичні відношення формально не сфокусовані, що дає підстави констатувати широку значеннєву палітру безсполучникових конструкцій, їхню семантичну місткість і вбачати в них синкретизм змісту. Водночас у сфері безсполучникових речень явища синкретизму демонструють глибший, ніж в інших системах, синкретизм, представлений дифузністю значення² та маркований ситуативною нерозчленованістю (Бабайцева 2000: 502). Означення „дифузний“ стосовно безсполучникових речень дає змогу сконцентрувати увагу на одній із семантичних граней поняття „синкретизм“: злитість, нерозчленованість, що характерні для початкового етапу розвитку явища.

Підтвердженням тези про формування такого дифузного синкретизму, де в зародку перебуває і сурядність, і підрядність, слугує наявність у безсполучникових реченнях семантико-синтаксичних відношень, спільних зі складносурядними і складнопідрядними (причиново-наслідкових, умовно-наслідкових та ін.), що вможливує одночасну трансформацію і в складносурядне, і в складнопідрядне речення. Такий факт не засвідчує, однак, нерозвиненості безсполучникових конструкцій чи заперечення можливості зарахування їх до окремого типу складних речень, оскільки історично безсполучниковість передувала сурядності і підрядності, а для безсполучникових одиниць характерні ознаки поліпредикативності та інтонаційної цілісності. Безсполучникові речення – це структури пе-

¹ Недиференційованими вважають такі семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами, які вможливають перетворення їх у складнопідрядні різних видів (Чернушенко 1995: 10) або „для вираження яких необхідно декілька елементарних термінів“ (Ширяев 1984: 60–61).

² Про дифузність див.: (Шитик 2014: 56).

реважно поліфункційні, тобто такі, „у яких значеннєві зв'язки не диференціюються і семантика речень щоразу з'ясовується через створювану контекстом ситуацію або ж залежить від психологічних моментів сприйняття“ (Кадомцева 1972: 410).

У лінгвістичній літературі недостатньо уваги приділено явищам синкретизму в системі безсполучникових складних речень. Дослідження цієї проблеми належно не задеклароване, а тому вона є відкритою і невичерпаною. Зауваження про наявність додаткових значень подані в деяких нормативних підручниках і посібниках (Загнітко 2001: 424–427; Кулик 1961: 260–270; Кадомцева 1972: 409–428; Шульжук 2004: 344–352 та ін.). Системний опис безсполучникових речень в окремих наукових розвідках (Ширяев 1986; Ширяев 1984) містить інформацію про умовно-часові, причиново-наслідкові та протиставно-допустові недиференційовані відношення. Загалом дослідники солідарні у визнанні полісемантичності, недиференційованості відношень між предикативними одиницями безсполучникових речень, що „можуть сприйматися і як часові, і як умовні, і як причиново-наслідкові“ (Золотова 1998: 360).

Стаття продовжує низку публікацій автора, присвячених висвітленню проблеми синкретизму в системі безсполучникового речення. У попередніх студіях з'ясовано чинники, що зумовлюють синкретизм безсполучникових речень (Шитик 2006), побіжно описано їхні різновиди (Шитик 2005; Шитик 2006). Удосконалена класифікація синкретичних безсполучникових речень ґрунтована на авторській типології синкретизму, що репрезентує багатоаспектний опис за такими параметрами: внутрішньорівнева // різнорівнева, внутрішньорангова // різнорангова, спільнокатегорійна // різнокатегорійна. Запропонована диференціація дала змогу виокремити в межах синтаксичного рівня репрезентантів внутрішньорангової перехідності – численні випадки синтезу характерних ознак одиниць одного рангу, зокрема складного речення, та різних рангів, передусім простого і складного речення. Для маркування поєднаних властивостей мовних одиниць одного рангу обрано термін „спільнокатегорійна перехідність“, виявами якої є синкретичні складнопідрядні, складносурядні, безсполучникові речення та складні речення із взаємозалежними частинами, і „різнокатегорійна синхронна перехідність“, що демонструє синтез сурядності і підрядності, безсполучниковості та сполучниковості (Шитик 2018: 403).

Мета статті полягає в комплексному аналізі синкретичних безсполучникових складних речень, маркованих внутрішньоранговим спільнокатегорійним синкретизмом. Дослідження синкретичних явищ забезпечить створення багатоаспектної класифікації складних речень, що охоплює всю різноманітність лінгвофактів.

Як відомо, у системі складного речення діють взаємоспрямовані процеси: диференціація та інтеграція семантики, результатом яких може бути, з одного боку, формування різноманітних засобів диференціації значень (особливо в складнопідрядних реченнях), а з іншого – синкретизм значень, що виразно продемонстрований на прикладі безсполучникових речень.

Компоненти семантики безсполучникових утворень не мають граматичних засобів вираження (сполучників, семантичних конкретизаторів тощо), тому особливої значущості набувають ритмо-мелодійні засоби, зокрема інтонація, ритм, паузи; послідовність розташування складників; видо-часові форми дієслів-присудків; лексичне наповнення предикативних частин. Є. М. Ширяєв дійшов висновку, що безсполучникове речення як особлива синтаксична одиниця має власну синтаксичну форму, синтаксичним значенням якої є активація семантичних відношень, виведених на основі аперцепційної бази мовців зі змісту предикативних конструкцій, а синтаксичним засобом слугує інтонаційна незавершеність першої предикативної одиниці (Там само, с. 59).

У системі безсполучникових речень дифузним синкретизмом марковані конструкції, що репрезентують різноманітні синтезовані семантико-синтаксичні відношення. На дослідницьку увагу заслуговують безсполучникові пояснювальні речення, друга частина яких характеризує першу загалом або якийсь її компонент. Семантичний зв'язок пояснення – неоднорідний, тому безсполучникові речення цієї групи різноманітні й щодо значення, і стосовно форми. Л. О. Кадомцева виокремила такі відношення між компонентами безсполучникових пояснювальних речень: підметові, пояснювально-об'єктні, пояснювально-атрибутивні, пояснювально-причинові, пояснювально-приєднувальні (Кадомцева 1972: 421).

Безсполучникові речення, друга предикативна частина яких пояснює зміст першої загалом, часто мають значення причини або причини та наслідку водночас, тобто в пояснювально-причинових реченнях пояснювальне відношення супроводжує причиново-наслідкове значення, напр.: *Люди як скрипки: чому? коли рветься остання струна, стаєш деревом* (Д. Де Жирарден, упорядник Л. Олексієнко) – пор. **T₁**:³ *Люди як скрипки, бо, коли рветься остання струна, стаєш деревом*; **T₂**: *Люди як скрипки, тобто, коли рветься остання струна, стаєш деревом*; *Жінки як морський приплив: чому? приходять і відходять, припливають і відпливають* (П.

³ **T** – трансформація, яку застосовуємо для підтвердження наявності диференційних ознак складносурядних чи складнопідрядних речень у синкретичних безсполучникових конструкціях. Тут і надалі подаємо трансформацію першого речення. Інші конструкції перетворюємо лише тоді, коли їхні модифікації чимось відрізняються.

Загребельний); *Дитина входить у світ зі стиснутими кулаками: чому? весь світ – мій, і бути йому в моїх руках. Людина покидає світ із розкритими долонями: чому? ось, я нічого з собою не забираю* (Євр. мудрість, упорядник Б. Щавурський).

Часто між предикативними частинами безсполучникового речення напрямок залежності визначений як взаємозв'язок, тому в них фіксуємо пояснювально-причиново-наслідкові відношення, напр.: *Лестоці – це як зброя, зображена на картині: чому? любо глянути, а користі ніякої* (Піфагор, упорядник Л. Олексієнко) – пор. **T₁**: *Лестоці – це як зброя, зображена на картині, **бо** любо глянути, а користі ніякої*; **T₂**: *Лестоці – це як зброя, зображена на картині, **так що** любо глянути, а користі ніякої*; **T₃**: *Лестоці – це як зброя, зображена на картині, **тобто (а саме)** любо глянути, а користі ніякої*; *Любов схожа на дерево: чому? вона виростає сама собою, глибоко вкорінюється в нас і часто продовжує буяти і цвісти навіть на уламках нашого серця* (В. Гюго, упорядник Л. Олексієнко).

Здебільшого друга предикативна частина безсполучникового речення пояснює першу й містить обґрунтування ознаки предмета (напр.: *Розлука для любові – те ж саме, що й вітер для вогню: чому? маленьку любов вона гасить, а велику роздуває ще сильніше* (О. Купрін, упорядник Л. Олексієнко) – пор. **T₁**: *Розлука для любові – те ж саме, що й вітер для вогню, **тобто** маленьку любов вона гасить, а велику роздуває ще сильніше*; **T₂**: *Розлука для любові – те ж саме, що й вітер для вогню, **бо** маленьку любов вона гасить, а велику роздуває ще сильніше*; **T₃**: *Розлука для любові – те ж саме, що й вітер для вогню, **так що (а тому)** маленьку любов вона гасить, а велику роздуває ще сильніше*), хоч може пояснювати слово, зокрема займенниковий прислівник причини (напр.: *І він задивився поперед себе..., і обличчя його завергло, ніби відчужився від мене, я знав і чому: чому? його надихало якнайшвидше дістатися до келії і поринути в роботу над „Парергоном“...* (В. Шевчук); *І не було в цей час удома Юстининих батьків, та й звісно, чому: чому? сьогодні у місті базарний день...* (В. Шевчук).

У **пояснювально-об'єктних** безсполучникових реченнях друга предикативна частина пояснює займенник або прономіналізовану лексему в першій, напр.: *У цьому у чому? полягала кардинальна відмінність між матір'ю і дочкою: мати удавала активну діяльність, боролася за чистоту, мила, водила ганчіркою по плиті, підлозі, раковині, а дочка не боролася – вона просто робила речі чистими* (Л. Романчук); *Та материнське серце радило **інше** – що? жити ж не з дипломом, а з людиною* (Л. Романчук); *Достеменно Панська Долина знала **одне**: що саме? Катрінка назвала доньку не по кровному татові...* (М. Матіос); *Взагалі недолики*

будь-якого твору зводяться **до одного** — до чого саме? він надто довгий (Л. Де К. Вовенарг, упорядник Л. Олексієнко).

Пояснювально-атрибутивні безсполучникові речення синтезують пояснювальне та атрибутивне значення, у них друга предикативна частина може стосуватися іменника (напр.: *Вирвався із хмари, як з пелени морочної, і йому в очі кинувся чудовий **красивид***: який саме? *маленька річечка тонула поміж кулястих верболозів, за нею — засіяне поле...* (В. Шевчук); *Згодом він знайшов собі іншу **роботу***: яку саме? *працював у галузі дистрибуції музичних інструментів* (Є. Кононенко); *Знаю **істину** іншу*: яку саме? *не клади змія за пазуху і не кладись із ним у спільне ложе* (В. Шевчук)); кількісно-іменникового сполучення (напр.: *Інтелектуали поділяються **на дві категорії***: які саме? *одні поклоняються інтелекту, інші ним користуються* (Г. Честертон, упорядник Б. Щавурський); ***На дві речі** вкажу*: які саме? *поет з ХІІ ст. і поети із століття ХVІІ чомусь думають і оцінюють жінку одинаково* (В. Шевчук)); прикметника чи займенника в ролі іменної частини іменного складеного присудка чи складеного присудка (напр.: ***Така** яка саме? правда життя: для закоханої дівчини все життя — любовна поема, а для чоловіка — навряд* (О. Компанієць); *...а сумнів у людини народжується **двоякий***: який саме? *один на спитування у доброносності, а другий: чи ж доброносність ота істинна?* (В. Шевчук); *З іноземною літературою ситуація **аналогічна***: яка саме? *український читач мусить ознайомлюватися з її новинками переважно російською...* (Урок української, № 2–3, 2007); *Сила істини **така***: яка саме? *ви намагаєтесь її заперечити, але самі нападки на неї возвеличують її і надають їй великої цінності* (Г. Галілей, упорядник Л. Олексієнко).

У **пояснювально-якісних** безсполучникових реченнях перша предикативна частина містить обставину способу дії, виражену займенником, прислівником, прийменниково-відмінковою формою або порівняльним зворотом, що потребує пояснення, уточнення, напр.: *...і це **так, як денні й нічні істоти***: як саме? *сильні у дні пробувають, а кволі — у темі, щоб схоронитися* (В. Шевчук); *...Отак пливуть звідусіль розсічені кола, <...> але відразу ж розпадаються, бо кінці їхні не злитовані, крутяться, **як колеса***: як саме? *одне в один бік, а друге — в другий...* (В. Шевчук); *У давні часи **як*** як саме? *робили: якщо в тебе є суперник, треба написати на нього донос чи то до Москви, чи то у Варшаву* (Газета по-українськи, 30.03.2006); *Товариство розважалося **від душі*** — як саме? *пили шампанське і „горівку“, танцювали, наприкінці навіть пісень затягнули, своїх, українських* (Л. Романчук); *Сперечатися з Іриною Мітін не навчився і зробив **як завжди***: як саме? *перевів розмову на інше* (О. Компанієць). Трапляються безсполучникові складні речення, у яких перша предикативна частина

не має обставин способу дії, однак її лексичне наповнення прогнозує позицію предикативної частини зі значенням способу дії, напр.: *Тоді вона надовго замовкала, ховалася кудись глибоко, і на обличчі відбивався як? рух душі назустріч невідомому Антуанетті світові: брови майже зросталися на перенісці, очі <...> вдивлялися у якусь невидиму цятку...* (Л. Романчук); *Вперше це було ще в далекі сімдесяті роки, коли їхній єдиний син примудрився як? втекти до Західної Німеччини – не повернувся з курсу молодих піаністів* (Є. Кононенко).

Окремий тип становлять безсполучникові речення з **пояснювальним об'єктно-атрибутивним** значенням, синкретизм яких зумовлений синкретичним категорійним значенням опорного слова першої предикативної частини – девербатива, що позначає опредметнену дію,⁴ напр.: *Комп'ютер має єдину перевагу у чому? яку? перед мозком: ним користуються* (Г. Лауб, упорядник Л. Олексієнко); *...коли вже немає надії добиратися до берега життя, але ти все ж добирасишся, і ось тоді чорним спалахом проноситься думка: про що? яка? тільки ти справді живий, а всі решта предмети* (П. Загребельний); *Й відразу постає причина у чому? яка? нашої вбогості: ми, втопившись серцем у нажиток світу і в море тілесних потреб, не маємо часу заглянути всередину себе, очистити й полікувати пані свого тіла – нашу душу* (Г. Сковорода); *Історія разюча для вияснення жіночої психології, але має значення для нашої історії хіба тим, що є причинком до тези: про що? якої? стосунки чоловіків та жінок – це не любовне з'єднання двох різнозарядних істот в спільну іпостась, а віковічна, закорінена у віках війна між статями* (В. Шевчук).

Ступінь вияву поєднуваних значень залежить від наявності або відсутності атрибутивного поширювача біля девербатива, від його лексико-граматичних особливостей, напр.: *Я ж із тих, хто вибрав меча, хоч знаю й таку науку: яку? про що? хто мечем убиває, сам мусить бути убитий мечем* (В. Шевчук); *Якщо поглянути під цим кутом зору, з'ясується, що маємо багатющий матеріал для психоаналізу з невітшиним узагальненням: яким? чого? творчість – профанація, а не діяння духу* (Урок української, № 1, 2007) – переважає атрибутивне значення; *Більше того, буття хоч би цього наймудрішого нашого возного пана Михайла повне усвідомлення: чого? якого? карає він зло і добро чинить...* (В. Шевчук) – домінує об'єктна семантика. Пояснювальне значення безсполучникових речень виразнене сполучником *а саме*, напр.: *До того ж у постмодернізмі є одна серйозна проблема, а саме: через відомі причини йому не вистачає доброти і гуманізму...* (Урок української, № 2–3, 2007).

⁴ Групи віддієслівних іменників докладно проаналізовані в (Шитик 2014: 125–127).

Якщо девербатив співвідносний із дієсловом на позначення емоційного стану (настрою) на зразок *радість, здивування, диво, боязнь, страх, смуток, несподіванка, жаль, хвилювання, тривога* тощо, то безсполучникова конструкція має **пояснювальне об'єктно-атрибутивно-причинове** значення, напр.: *...як це чинилося, мабуть, навіки залишиться у таємниці, бо всі мої розпити мали невеликий **смуток***: через що? який? чому? *Кипріяні не любив про те говорити, зрештою, наказав такі розмови...* (В. Шевчук); *Вдома чекала мене **несподіванка***: від чого? яка? чому? *прийшов дядько Кипріяні* (В. Шевчук). Найявніші причинового значення може бути зумовлена подвійними синтаксичними зв'язками, напр.: *Декілька років тому для тебе дивним чином впевнено клацнув якийсь незбагнений механізм, і виникло **почуття***: чого? яке? *твоє життя відбулося* (Є. Кононенко).

Подвійні синтаксичні зв'язки спричинюють синтез **пояснювальних об'єктно-атрибутивно-якісних** відношень, напр.: *Вона покалась у своїй брехні і пояснила **причину***: чого? яку? *дуже боялась, що на совісті її матері такий страшний гріх* (Є. Кононенко).

Атрибутивне та обставинне значення поєднані в безсполучникових реченнях, де опорним компонентом у першій предикативній частині слугує прийменниково-відмінкова форма з іменниками *причина, умова, спосіб*, що тотожні відповідному семантичному розрядові обставин. На підставі семантичного розряду обставин логічно виокремлювати такі **уточнювальні пояснювально-атрибутивно-обставинні** різновиди: **пояснювально-атрибутивно-якісні** безсполучникові складні речення (напр.: *А переконати таких можна тільки **в один спосіб*** — який саме? як саме? *стати з ними на один щабель, на один рівень...* (Л. Романчук); *...сидячи в садку та й слухаючи солов'я, <...> розповів про Юстину і про те, як вона на мене дивилася., і що це можна розтлумачити тільки **в один спосіб***: який саме? як саме? *не байдужа вона до мене* (В. Шевчук); **пояснювально-атрибутивно-причинові** безсполучникові речення (напр.: *Не цікавить з **кількох причин***: яких саме? чому? *по-перше, у неї є ще кілька напівзасохлих старих упаковок туші й помади...; по-друге, у неї немає грошей не те що на помаду, а на порожній тюбик від неї...* (Л. Романчук); *Але за три дні до його смерті <...> Бреус зі своєю жінкою заперечалися й посварилися і то з **простої причини***: якої саме? чому? *він, Бреус, проздовж усього дня не приходив додому їсти* (В. Шевчук); **пояснювально-атрибутивно-умовні** безсполучникові речення (напр.: *Зрештою, мати дала згоду на шлюб, але з **умовою***: якою саме? за якої умови? *заручення — негайно, весілля — через рік* (Газета по-українськи, 30. 3. 2006)).

Пояснювальне атрибутивно-обставинне значення зумовлене й подвійними синтаксичними зв'язками, за яких актуалізовані різні компоненти формально-синтаксичної структури препозитивної частини (у реченні *Власне такий учинок завів його до тюрми на цілих двадцять літ: полишений сам дома з своїм молодшим братом, він розрубав йому сонну голову сокирою* (І. Франко) синтаксична залежність постпозитивної частини зреалізована стосовно двох компонентів: іменника *учинок який?* і першої предикативної частини загалом: *Власне такий учинок завів його до тюрми на цілих двадцять літ* ^{чому?}), лексичним наповненням пояснюваної предикативної частини, лексико-граматичними особливостями опорного слова, вираженого іменником. Конкретним виявом такого синтезованого відношення є безсполучникові складні речення з пояснювальним атрибутивно-причинним значенням (напр.: *Дуже дивний* ^{чому?} **пейзаж**: який саме? *косяками ідуть таланти* (Л. Костенко) – пор. T_1 : *Дуже дивний* ^{чому?} **пейзаж**, **бо** *косяками ідуть таланти*; T_2 : *Дуже дивний* **пейзаж**, який саме? **а саме**: *косяками ідуть таланти*; ...**воно** [зло] – як мінлива вода: яке саме? ^{чому?} *сьогодні лагідне й тепле, а завтра холодне й замерзле на кригу, післязавтра його розхитує буря...* (В. Шевчук); *Його зверхній вигляд зовсім непоказний*: який саме? ^{чому?} *се простий собі сивий дідусь, одягнений не пишно, а навіть бідно, не надто високий, сухий, з лицем, поораним трудами життя, але повним виразу, з чорними блискучими очима* (І. Франко); *Коли вона це говорила, обличчя ставало особливим* – яким саме? ^{чому?} *воно розквітало гордістю й особливою красою* (Л. Романчук)) та пояснювальним атрибутивно-якісним значенням (напр.: *І він мені знову багатослівно розповів, що люди паруються за різними ознаками*: якими саме? як? *одних зводять батьки, інші пізнаються самі, в одних інтерес майновий, в інших чуттєві...* (В. Шевчук); *Люди поділяються на дві групи*: який саме? як? *в одній, меншій, є обід, але немає апетиту; у другій, більшій, – чудовий апетит, але немає обіду* (Н. Шамфор, упорядник Б. Щавурський); **Гни** ^{як?} *мою лінію*: яку саме? ^{чому?} *заміж за німця – і край* (Л. Романчук); ...*але то були абсолютно тупі недоумкуваті особи, здатні підтримувати* ^{як?} **тему** ^{яку саме?} *розмови: як добре, що ми в Німеччині!* (Є. Кононенко)).

Пояснювальні якісно-причинні семантико-синтаксичні відношення репрезентовані в безсполучникових реченнях, синкретизм яких зумовлений лексичним наповненням першої предикативної частини, що прогнозує позиції для поширювачів зі значенням способу дії та причини, напр.: *Наслідуй пальму*: ^{як?} ^{чому?} *чим дужче її стискає скеля, тим швидше й чудовіше вона росте вгору* (Г. Сковорода); ...*така атмосфера неймовірно сприяє творчості*: ^{як саме?} ^{чому?} *ти дуже хочеш нового побачення і весь свій хисткладаєш у черговий вірш, у чергове оповідання* (Є. Кононен-

ко); *Великі люди вмирають двічі: як саме? чому? спочатку як люди, потім – як великі* (П. Валері, упорядник Б. Щавурський); *Життя ж лиходійців тече в розсіченому колі: як саме? чому? жоден із них не вважає себе лихою людиною, вважаючи, що він добрий, а світ лихий* (В. Шевчук); *У світі іншому, світі освіти, медицини, тієї ж нашої багатостраждальної культури все чомусь чому? зовсім навпаки як? – що цінніша особистість, то менше у неї грошей* (Л. Романчук).

Пояснювальні об'єктно-якісні відношення в безсполучникових складних реченнях спричинені подвійними синтаксичними зв'язками предикативних частин, напр.: *І тут **все** що? заколотилося: як? одні ченці почали доказувати іншим, що їхня віра краща, а віра інших гірша* (В. Шевчук); *Отак перебріхуючись, подруги завершували кожна **своє**: що? як? Таня оглядала хвору, вимірювала тиск, виписувала рецепт, а Валентина намагалася привести до ладу думки* (Л. Романчук).

Конструкції, у яких опорний предикат своєю семантико-синтаксичною валентністю відкриває **суб'єкту** чи **суб'єктно-об'єкту** позицію, також часто оформлені як пояснювальні безсполучникові речення. Пояснюваними словами слугують ті самі дієслова, слова категорії стану та прикметники, що й у складних реченнях із взаємозалежними частинами,⁵ напр.: *...відтоді й **почалося**: що? я снів нею, видивлявся, шукав нагоди, щоб здибатися...* (В. Шевчук); *Адже **зрозуміло**: що? їх здебільшого цікавить те, що на Заході говорять про їхню державу...* (Урок української, № 2–3, 2007); *...уже й тоді йому **здалося**: що? щось тут не те й не так* (В. Шевчук); *Чи тобі **однаково** що? – виграють мільйони Саїдів цей рішучий бій, а чи програють, ти навіть не думаєш про це!* (Іван Ле).

Зафіксовано конструкції, у яких на суб'єктне чи на суб'єктно-об'єктне значення нашаровані додаткові обставинні значення, що послугувало виокремленню безсполучникових складних речень із **суб'єктно-об'єктно-причиною** семантикою (напр.: ***Дивовижно**: що? від чого? чому? письменниці вдається зберегти відвертість і в „детективному“ романі, і в „нормальній“ новелі, і в „розхристаному“ есеї...* (Анонс книги); *Аж **дивно стало**, що? чому? від чого? відколи живе Любов Прохорівна на білому світі, а тільки тепер, оце сьогодні добрала смаку в чоловічих голосах* (Іван Ле) та із суб'єктно-якісним значенням (напр.: *Але **буває**: що? як? нездатні до продовження роду чоловіки нерідко радо виховують чужих дітей* (Є. Кононенко); *Часом же **траплялося**: що? як? коли приходив до них, підгулялих, гнали геть...* (В. Шевчук).

⁵ Докладніше див.: (Шитик 2014: 219–224).

Безсполучникові складні речення із загальним **причиново-наслідковим** значенням є семантично місткими та поліфункційними. Єдність причини і наслідку як діалектичний характер причиново-наслідкової залежності прогнозує загальну структурну ознаку цих речень: відповідно до їхнього структурно-семантичного типу одна з частин (перша чи друга) виражає або причину, або наслідок. У зв'язку з відсутністю лексико-граматичних обмежень, що регламентують стабільну послідовність, позиція предикативних частин не закріплена. Проте в деяких реченнях напрямок залежності між предикативними частинами визначений як взаємозв'язок: наслідок $\leftrightarrow$ причина. Напр.: *Бувають люди, схожі на нулі.* ^{чому?} *їм завжди необхідно, щоб попереду них були цифри* (О. Де Бальзак, упорядник Л. Олексієнко) – пор. **T₁:** *Бувають люди, схожі на нулі, **а тому (так що)** їм завжди необхідно, щоб попереду них були цифри*; **T₂:** *Бувають люди, схожі на нулі, **бо** їм завжди необхідно, щоб попереду них були цифри*; ... *а після кожного чергового сеансу солодких мрій мимоволі жасалася:* ^{чому?} *слава Богу, ніхто ніколи не дізнається, що зараз у мене в голові* (Є. Кононенко); *Гордість позбавлена найкращої якості пороків* ^{чому?} *– її неможливо приховати* (Ф. Бекон, упорядник Л. Олексієнко); *Воно [людство] взяло надто великий розгін,* ^{чому?} *рух для нього – це найвищий закон життя* (П. Загребельний); *Він давно папугою став:* ^{чому?} *соромиться мови своєї* (С. Майданська).

Серед безсполучникових є також складні речення, що репрезентують комплекс семантико-синтаксичних відношень – **причиново-наслідково-цільові**, напр.: *А коли твоїх здатностей не стане і розчаруєшся, знову прийди:* ^{чому?} *з якою метою?* *учиню так, що сама шукатиме твоєї любові* (В. Шевчук).

Причинове значення з огляду на його універсальний характер може поєднуватися й з іншими семантико-синтаксичними відношеннями: об'єктним, протиставним чи приєднувальним. Зокрема, синкретизм **об'єктно-причинових** речень ґрунтований на валентному потенціалі компактної групи предикативних лексем – дієслів на позначення емоційного стану чи настрою, слів категорії стану, модально-предикативних прикметників. Напр.: *Діана **нервувалася*** ^{від чого?} ^{чому?} *кожного самотнього вечора: щось не влаштовувало, хотілося змін, і не мало значення, на гірше чи на краще* (О. Компанієць); *Я висунувся з-за каптура і **здрігнувся**:* ^{від чого?} ^{чому?} *на коні охляп сиділа сіра тінь у мантії, спиною до нас, і поганяла коня, вказуючи напрям* (В. Шевчук); *Валя **захвилювалася**:* ^{від чого?} ^{чому?} *завжди спокійний, насмішуватий, веселий Маркіян чомусь раптово втратив свій звичний вигляд людини, в якій „повна хата шоколаду“* (Л. Романчук).

Причиново-протиставне значення вможливлене лексичним наповненням предикативних частин і частково підкріплене пунктуаційним знаком тире, напр.: *Він їх лікував, за що йому залишали хліб і пишно* ^{чому?} – *більшої плати брати відмовлявся* (В. Шевчук) – пор. **T₁**: *Він їх лікував, за що йому залишали хліб і пишно, **тому що** більшої плати брати відмовлявся*; **T₂**: *Він їх лікував, за що йому залишали хліб і пишно, **а** більшої плати брати відмовлявся*.

Цими ж чинниками зумовлений синкретизм безсполучникових складних речень із **протиставно-наслідковим** значенням (напр.: *Розум в житті головне, все інше гине безслідно* (М. Довгалецький) – пор. **T₁**: *Розум в житті головне, **а** все інше гине безслідно*; **T₂**: *Розум в житті головне, **а тому** все інше гине безслідно*; *Та після війни вирішував уже не він – за нього вирішували його заслуги перед партією, перед народом, перед медициною* (Л. Романчук)); **протиставно-умовним** значенням (напр.: *Два українці – три гетьмани* (Л. Романчук) – пор.: **T₁**: *Два українці, **а** три гетьмани*; **T₂**: ***Якщо** два українці, то три гетьмани*) та **протиставно-умовно-наслідковою** семантикою (напр.: *В нашу землю кинеш зернину – виросте десять колосків, ото тобі, козаче, й хліб* (Л. Романчук) – пор. **T₁**: *В нашу землю кинеш зернину, **а** виросте десять колосків.*; **T₂**: ***Якщо** в нашу землю кинеш зернину, **то** виросте десять колосків.*; **T₃**: *В нашу землю кинеш зернину, **так що** виросте десять колосків...*).

Наявність приєднувального значення в безсполучникових складних реченнях спричинена структурними особливостями цих конструкцій, оскільки їхня перша частина має еліптичний характер (відсутні слова *і побачив, що; і почув, що*) та повідомляє лише про зовнішній бік якогось факту, а внутрішній його зміст з'ясовано в другій частині, або друга частина містить додаткову інформацію. Іноді приєднувальне значення нашароване на причинове і формує синкретичне **причиново-приєднувальне** семантико-синтаксичне відношення, напр.: *...інша пробуркоче якесь прокляття або крізь сон обійме сусідку – їй, певно, сниться, що обіймає коханка* (І. Франко) – пор.: **T₁**: *...інша пробуркоче якесь прокляття або крізь сон обійме сусідку, **бо** їй, певно, сниться, що обіймає коханка*; **T₂**: *...інша пробуркоче якесь прокляття або крізь сон обійме сусідку – **це** їй, певно, сниться, що обіймає коханка*; *Я буду з тобою в пам'яті, в думці, в мовчазній розмові:* ^{чому?} *така любов дужча від самої смерті* (Г. Сковорода); *Коломийченко-старша здивовано дивилася на фотопортрет:* ^{чому?} *там була зображена її дочка, тільки зачіска трохи інша, сукня дивна, і папір світлини пожовк від часу* (О. Компанієць) – пор. **T₁**: *Коломийченко-старша здивовано дивилася* ^{чому?} *на фотопортрет, **бо** там*

була зображена її дочка...; T_2 : Коломийченко-старша здивовано дивилася на фотопортрет і бачила, що там була зображена її дочка...

Частина безсполучникових часових речень має додаткові обставинні значення умови, наслідку, тобто в них репрезентоване синкретичне **часово-умовне** семантико-синтаксичне відношення (напр.: *Здобудеш освіту – побачиш більше світу* коли? за якої умови? (Нар. тв.) – пор. T_1 : **Коли** здобудеш освіту – побачиш більше світу; T_2 : **Якщо** здобудеш освіту – побачиш більше світу; *Закінчуються бажання – починаються застереження* коли? за якої умови? (Б. Грассіан-і-Моралес, упорядник Л. Олексієнко); *Мене ганять – нехай ганять* коли? за якої умови? (Г. Сковорода)) або часово-наслідкове (напр.: *Ой петрівочка минається – сива зозуля ховається* коли? (Нар. тв.) – пор. T_1 : **Коли** петрівочка минається – сива зозуля ховається; T_2 : *Ой петрівочка минається – а тому (так що) сива зозуля ховається*). Наявність у другій предикативній частині корелята *тоді* увиразнює значення часу та надає умовно-наслідкового значення, що сприяє формуванню часово-умовно-наслідкового семантико-синтаксичного відношення, напр.: *Пізнаєш істину – ввійде тоді у кров твою сонце* (Г. Сковорода) – пор.: T_1 : **Якщо** пізнаєш істину – ввійде за якої умови? *тоді у кров твою сонце*; T_2 : **Коли** пізнаєш істину – ввійде *тоді* коли? у кров твою сонце; T_3 : *Пізнаєш істину – і отже (так що) ввійде тоді у кров твою сонце*.

Безсполучникові речення з **умовно-наслідковим** значенням також достатньо репрезентовані в українській мові, напр.: *Вмієш спілкуватися з дітьми – знайдеш спільну мову і з автором* за якої умови? (Афоризм, упорядник Л. Олексієнко) – пор. T_1 : **Якщо** вмієш спілкуватися з дітьми – знайдеш спільну мову і з автором; T_2 : *Вмієш спілкуватися з дітьми – так що знайдеш спільну мову і з автором; Бог дав день, Бог дасть і їжу* за якої умови? (Євр. мудрість, упорядник Б. Щавурський); *Упхаєш знічев'я суху стеблину – за рік-другий колишеться гіллям вербиченька-чарівниченька...* за якої умови? (Л. Романчук). Н. М. Чернушенко виокремлює диференційовані та недиференційовані умовно-наслідкові відношення, наголошуючи на важливості врахування характеру співвідношення дієслівних форм. Як семантично однозначні витлумачені речення з ірреально-умовним значенням та частина конструкцій із потенційно-умовною семантикою, оскільки наявність в одній або в обох частинах граматично оформленої умовності (дієслова умовного способу чи наказового в синтаксично умовному значенні) унеможлиблює вираження додаткових семантичних відтінків. Іншим моделям співвідношень предикативів, на думку дослідниці, властивий синкретизм (Чернушенко 1995: 10–12).

Семантико-синтаксичні відношення на письмі переважно диференційовані розділовими знаками, що закріплені за певними типами

відношень, проте часто пунктуація також є маркером дифузності семантики безсполучникових конструкцій. Зокрема, уживання коми, крапки з комою, підкріплене інтонацією, що увиразнює структурно-семантичний тип речення, спричинює наявність єднального значення, хоч лексичне наповнення предикативних частин прогнозує інше відношення – причинове, наслідкове, зіставне, протиставне тощо. У таких безсполучникових реченнях репрезентовані синкретичні семантико-синтаксичні відношення, зокрема: **єднально-причиново-наслідкове** (напр.: *Думки – наче повітря; його годі побачити, але воно твердіше землі і сильніше води* (Г. Скворода) – пор. **T₁**: *Думки – наче повітря; і його годі побачити..*; **T₂**: *Думки – наче повітря; бо його годі побачити..*; **T₃**: *Думки – наче повітря; а тому його годі побачити, але воно твердіше від землі і сильніше за воду*; *Лицемірство – неважке ремесло, воно під силу кожному негідникові* (Ш. Петекі, упорядник Б. Щавурський); **єднально-протиставне** (напр.: *Той, хто правильно вказує на мої помилки, – мій вчитель; той, хто правильно вказує на мої правильні вчинки, – мій друг; той, хто мені лестить, – мій ворог* (Сюнь-цзи, упорядник Л. Олексієнко) – пор. **T₁**: *Той, хто правильно вказує на мої помилки, – мій вчитель; а той, хто правильно вказує на мої правильні вчинки, – мій друг; а той, хто мені лестить, – мій ворог* (сполучник *а* в трансформованому реченні маркує протиставно-єднальне відношення); *Раніше актриси прагнули стати кінозірками; тепер кінозірки прагнуть стати актрисами* (Невідомий автор, упорядник Б. Щавурський); *Без мети немає бездіяльності, без інтересів немає мети, без діяльності немає життя* (В. Белінський, упорядник Л. Олексієнко); *Немає незначних ролей, є просто незначні актори* (М. Щепкін, упорядник Л. Олексієнко)); **єднально-наслідкове** (напр.: *Слава про нього вже пройшла довкіллям, приходили люди з немочами й болячками* (В. Шевчук) – пор. **T₁**: *Слава про нього вже пройшла довкіллям, і приходили люди з немочами й болячками*; **T₂**: *Слава про нього вже пройшла довкіллям, а тому (так що) приходили люди з немочами й болячками*; *Стороженко просто не мав охоти, він тікав від цих чортових медсанбатів, польових госпіталів, евакопунктів, медсанчастин* (Л. Романчук)); уточнювальні пояснювально-атрибутивно-обставинні (напр.: *Минуле – чужа країна, там все інакше* (Л. Хартлі, упорядник Б. Щавурський) – пор.: **T₁**: *Минуле – чужа країна, і там все інакше*; **T₂**: *Минуле – чужа країна, бо там все інакше*; *Не вчи яблуню родити яблука; вже сама природа її навчила* (Г. Скворода); *Людство загине від пустелі, рано чи пізно їй судилося покрити мертвим саваном усю земну кулю* (О. Довженко)); **єднально-зіставно-причинове** або **єднально-протиставно-причинове** (напр.: *Великої муки не переможе ні смерть, ні безумство; її переможе поезія,*

дитина відчаю (Л. Карсавін, упорядник Л. П. Олексієнко) – пор. **T₁**: *Великої муки не переможе ні смерть, ні безумство; **і** її переможе поезія..*; **T₂**: *Великої муки не переможе ні смерть, ні безумство, **але** її переможе поезія..*; **T₃**: *Великої муки не переможе ні смерть, ні безумство, **бо** її переможе поезія, дитина відчаю; Молитва залишається без відповіді, в іншому випадку вона перестає бути молитвою і стає листуванням (О. Уайльд, упорядник Л. Олексієнко); Замало бути лікарем, треба ще й уміти лікувати (Б. Брехт, упорядник Л. Олексієнко)); єднально-приєднувальне (напр.: *Полковник Мітін охопив руками голову і подивився на годинник; закінчувався довгий важкий день (О. Компанієць) – пор. **T***: *Полковник Мітін охопив руками голову, подивився на годинник **і побачив, що** закінчувався довгий важкий день; Я тим часом узяв дощечку й розглядав, була вона з лиця гладко вистругана, ніби й справді приготована для малювання ікони (В. Шевчук).**

Типологію синкретичних безсполучникових речень узагальнено в табл. 1.

Таблиця 1

Типологія синкретичних безсполучникових речень

№ з/п	Типи	Підтипи	Різновиди
1.	У межах пояснювальних безсполучникових речень:	1) пояснювально-причинові; 2) пояснювально-причиново-наслідкові; 3) пояснювально-об'єктні; 4) пояснювально-атрибутивні; 5) пояснювально-якісні; 6) пояснювально-об'єктно-атрибутивні; 7) пояснювальні об'єктно-атрибутивно-обставинні; 8) уточнювальні пояснювально-атрибутивно-обставинні; 9) пояснювальні атрибутивно-обставинні; 10) пояснювальні якісно-причинові; 11) пояснювальні об'єктно-якісні; 12) пояснювальні суб'єктно-об'єктні; 13) пояснювальні суб'єктно-об'єктно-причинові; 14) пояснювальні суб'єктно-якісні.	а) об'єктно-атрибутивно-причинові; б) об'єктно-атрибутивно-якісні; а) пояснювально-атрибутивно-якісні; б) пояснювально-атрибутивно-причинові; в) пояснювально-атрибутивно-умовні; а) пояснювальні атрибутивно-причинові; б) пояснювальні атрибутивно-якісні;

2.	У межах безсполучникових речень з обставинним значенням:	1) причиново-наслідкові; 2) причиново-наслідково-цільові; 3) причиново-приєднувальні; 4) об'єктно-причинові; 5) часово-умовні; 6) часово-наслідкові; 7) часово-умовно-наслідкові; 8) умовно-наслідкові.	
3.	У межах протиставних безсполучникових речень:	1) протиставно-наслідкові; 2) протиставно-умовні; 3) протиставно-умовно-наслідкові; 4) причиново-протиставні.	
4.	У межах єднальних безсполучникових речень:	1) єднально-причиново-наслідкові; 2) єднально-протиставні; 3) єднально-наслідкові; 4) єднально-причинові; 5) єднально-зіставно-причинові; 6) єднально-протиставно-причинові; 7) єднально-приєднувальні.	

Отже, безсполучникові складні речення демонструють глибший, ніж в інших системах, синкретизм, маркований дифузністю значення. Констатовано широку значеннєву палітру безсполучникових конструкцій, їхню семантичну місткість і наявність у них синкретизму змісту. Комплексно проаналізовано синкретичні безсполучникові складні речення, що є репрезентантами внутрішньорангового спільнокатегорійного синкретизму, диференційовано й описано їхні типи, підтипи й різновиди.

Пропонована студія вможливило розширення спектру дослідження безсполучникових складних речень як репрезентантів внутрішньорангового різнокатегорійного синкретизму. З огляду на це, вивчення синкретичних утворень перспективне для подальших наукових пошуків.

Література

- Бабайцева, Вера, Явление переходности в грамматике русского языка, Издательский дом „Дроффа“, Москва, 2000, 638 с.
- Загнітко, Анатолій, Теоретична граматика української мови: Синтаксис, ДонНУ, Донецьк, 2001, 662 с.
- Золотова, Галина; Онипенко, Надежда; Сидорова, Марина, Коммуникативная грамматика русского языка, Москва, 1998, 528 с.
- Кадомцева, Лариса, Складні речення безсполучникові, in: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис, за заг. ред. І. К. Білодіда, Наукова думка, Київ, 1972, с. 409–428.
- Кулик, Борис, Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис, Рад. школа, Київ, 1961, ч. II, 287 с.
- Тележкіна, Олеся, Безсполучникові складні речення з компонентом обґрунтування в сучасній українській мові, Видавець Савчук О. О., Харків, 2015, 164 с.
- Чернушенко, Ніна, Безсполучникові умовно-наслідкові речення в функціонально-синтаксичному аспекті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02 „Українська мова“, Харків, 1995, 29 с.
- Ширяев, Евгений, Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке, Наука, Москва, 1986, 224 с.
- Ширяев, Евгений, Основы системного описания бессоюзных сложных предложений, Вопросы языкознания, 1984, № 1, с. 55–65.
- Шитик, Людмила, Дифузний синкретизм безсполучникових речень, in: Актуальні проблеми менталінгвістики : зб. статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, Черкаси, 2005, с. 51–54.
- Шитик, Людмила, Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові, видавець Чабаненко Ю. А., Черкаси, 2014, 474 с.
- Шитик, Людмила, Явища синхронної перехідності в системі безсполучникових речень, in: Лінгвістичні студії : зб. наук. праць, Брама – Україна, Черкаси, 2006, с. 62–69.
- Шульжук, Каленик, Синтаксис української мови, Видавничий центр „Академія“, Київ, 2004, 408 с.

Liudmyla SHYTYK

SYNCRETIC UNCONDITIONAL COMPLEX SENTENCES IN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article is devoted to the study of unconditional complex sentences as the representatives of intra-rank common category syncretism in Ukrainian literary language. The principles of classification of unconditional complex sentences have been rethought, and the expediency of separation of the constructions marked by intra-rank common category syncretism has been substantiated. It has been found that, in the system of unconditional complex sentences, the phenomena of syncretism demonstrate deeper syncretism represented by the diffusion of meaning and marked by situational indivisibility. It is proved that unconditional complex sentences contain diffuse syncretism, where the coordination and the subordination are in the embryo, is proved. The definition of „diffuse“ demonstrates one of the semantic facets of the concept of „syncretism“ such as fusion and indivisibility, which characterize the initial stage of the phenomenon development. The presence of semantic-syntactic relations of the coordination and the subordination (cause-effect, conditionally-consequential, etc.) in unconditional sentences is confirmed by transformations into compound sentences and complex sentences.

The semantic variety of unconditional constructions, their semantic capacity and the presence of syncretism of content in them are determined. It is defined that common category syncretism of unconditional sentence is possible due to the complication of explanatory meaning, different kinds of circumstantial meaning, adversative and connective meaning by accompanying semantics. The differentiation of syncretic unconditional sentences into types, subtypes and varieties is motivated and their specificity is described. The factors that cause the syncretism of the analyzed structures are determined. It is emphasized on punctuation as a marker of diffusion of the semantics of unconditional sentences.

Keywords: *syncretism, intra-rank common category syncretism, diffusion of meaning, situational indivisibility, syncretic unconditional complex sentences*